

Л.М. Волкотруб

УДК 655.11

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІЮ РОЗВИТКУ КНИГОДРУКУВАННЯ

Висвітлюються етапи розвитку книгодрукування, обґрунтовується ідея про книгодрукування як основний спосіб розповсюдження знань.

Рассматривается история зарождения и становления книгопечатания как основного способа распространения знаний.

The article describes history of appearing and establishing of book-printing as a major way of knowledge distributing.

Ключові слова: Історія, книгодрукування, друкарні, книга.

При всьому розмаїтті художніх творів, багато століть книги були недоступні народам. З розвитком науки потреба у книжках зросла і переписувачі вже не могли її задовольнити. Винахід друкарства був покликаний вирішити цю проблему.

Спроби розмножити текст механічно робилися ще в давні часи. Друковані штампи для тиснення малюнків і тексту були відомі в багатьох країнах стародавнього світу.

На початку VIII ст. н. е. в Китаї з'явилась ксилографія (спосіб друку за допомогою дерев'яних кліше). Ксилографія (від грецьк. „ксило” – дерево і „графо” – пишу) зародилася в буддійських монастирях. Стародавня пам'ятка ксилографії – буддійський талісман, віддрукований десь між 764 та 770 рр. – була знайдена в Японії і збереглася до наших днів. Ця смужка паперу розміром 6×4 см містить приблизно 30 стовпчиків тексту по 5 знаків у кожному. Очевидно, цей текст був привезений в Японію буддистами-місіонерами [1, с.10].

У XI та XII ст. ксилографічний друк з'явився в Кореї, Японії та інших східних країнах. Чимало ксилографічних книжок тангутською мовою XI ст. знайшов російський мандрівник П.К. Козлов у відкритому ним „мертвому місті” Хара-Хото. Відомі також уривки ксилографічних книжок арабською мовою, надруковані в Єгипті між 900-тим та 1350 роками. За розмірами, оформленням, характером письма та якістю друку ці уривки різноманітні, і вказують на значне поширення таких книг.

Найбільш поширеною була ксилографічна книжка – „Біблія бідних”. Вона призначалася для проповідників, священників, монахів, які не могли придбати коштовну повну „Біблію”. Щодо художнього рівня, можна виділити такі книги, як „Песнь песней”, „Наука смерти или Искусство благочестиво умирать” та інші.

На початку XV ст. з'являється словолитна техніка, яка у подальшому вдосконалювалась. Першу відливку літер здійснили в 1403 році, після цього була перерва до 1770 р. За цей час друкування мідними літерами прийшло з Кореї в Китай (кінець XV ст.) і Японію (поч. XVI ст.). У Китаї ним продовжували користуватися і в XVIII ст., а в Японії цей спосіб книгодрукування зник 1629 р. з невідомих причин.

Винахідником книгодрукування за допомогою пересувних літер був німець Йоганн Генсфляйш (Гутенберг). До списку його винаходів зараховують:

1. Спосіб виготовлення друкованої форми шляхом набору тексту окремими літерами;
2. Ручний словолитний пристрій, за допомогою якого відливали окремі металеві літери;
3. Друкарський верстат (прес), на якому текст, складений з окремих літер, відтискався фарбою на папір.

Гутенберг винайшов і друкарську фарбу, що істотно відрізнялася від фарби, яку використовували для гравюр і ксилографічних книг.

Літера виготовлялася таким чином: спочатку її гравірували (дзеркальне відображення) на твердій металевій паличці – пуансоні, а з пуансону малюнок літери затискали в пластик чи брусок з м'якого металу (міді) – матрицю. Матрицю ставили на дно словолитного інструменту, заливали гарячим металом. Коли метал охолоджувався, літеру виймали і отримували її дзеркальне відображення.

Після того як з літери, намащеної фарбою, робили відтиск на папері, вона виходила в прямому вигляді.

З Німеччини друкарство надзвичайно швидко поширилося і в інші країни. Зокрема, в Європі перша друкована книжка з'явилася в Майнці, саме в друкарні Гутенберга.

Зародившись у Німеччині, друкарство до кінця XV ст. розповсюдилося майже всією Європою.

У Франції друкована книга з'явилася лише в 70-ті роки XV ст. Саме Парижу і Ліону судилося зіграти важливу роль в розвитку європейської книги.

Перша французька друкарня була заснована в 1470 р. при Сорбонні (Університет у Парижі) професорами-гуманістами Гійомом Фіше і Йоганном Хейнліном. Фіше, перебуваючи на посаді ректора університету, доручив Хейнліну, який часто бував у інших країнах, де читав лекції, знайти друкарів для своєї друкарні. Проте Хейнлін запросив свого земляка Ульріха Герінга, а той, у свою чергу, ще двох друкарів — Мартіна Кранця з Базеля і Міхаїла Фрібургера з Кольмара. Саме вони і стали першодрукарями Парижу. Таким чином, перша друкарня Франції не мала правового статусу, як друкарні інших країн, а була підпорядкована університету. Проте в 1473 р. Фіше виїхав до Риму, а Хейнлін — до Базелю, а окреме приміщення університету було передано друкарні і вона стала приватним підприємством. За три роки роботи з цієї друкарні вийшло 23 книги.

Серед слов'янських народів першими опанували друкарство чехи, які в 1478 р. започаткували слов'янське друкарство. Проте широкого розповсюдження друкарська справа набула серед слов'ян лише у XVI ст.

Україна ж посідала друге місце серед слов'ян щодо впровадження книгодрукування. А кириличний друк запроваджено у 1491 р.

Перші книжки, надруковані кирилицею, були саме українськими. Друкарем цих видань („Октоїха” та „Часословця”, 1491 р.) був німець Швайпольт Фіоль, який відкрив друкарню у Кракові.

Перша друкарня на території України з'явилась у Львівській братській школі, де працювали 30 кваліфікованих граверів (XV ст.). Серед них відомий майстер Лаврентій Пилипович.

У XVI ст. малярство продовжувало істотно впливати на художнє оформлення книжок. Оригінальні прикраси були використані у процесі виготовлення львівського „Апостола” 1574 р., і які Іван

Федоров, запровадив ще у першому виданні – московського „Апостола” 1564 р. З часом було запроваджено нові прикраси – заставки, кінцівки, ініціали, а також друкарський знак.

Крім того, в Україні набуло широкого розвитку мистецтво вибивання – друкування на тканинах, побутових речах та декоративних оздобах житла. Але для друкування книги потрібен був все ж таки папір. Відомо, що у XVI ст. в Україні папір використовували лише для рукописних книг, офіційного листування, потреб управління, торгівлі. Зокрема, у львівських крамницях і на ярмарках продавався папір різного ґатунку: від найвищого – для книг і листів, до найнижчого – для пакування. З розвитком книгодрукування та зі зростанням попиту на книжки на українських землях виникає і власне паперове виробництво. Перша папірня була заснована в м. Янів (нині селище Івано-Франкове Львівської обл.) 1522 р., у 1570 р. відкрилася паперова мануфактура в Луцьку.

Єдиним документом, який свідчить про створення першої друкарні у Львові і який заслуговує на довіру тому, що написаний творцем і власником друкарні, є післямова І.Федорова до львівського „Апостола” 1574 р.

У XVII ст. друкарство переходить на мануфактурний спосіб виробництва. Саме друкарське виробництво потребувало великих витрат, а ремісничий процес друкування не зміг би існувати.

Отже, в Україні виникають потужні друкарські центри: Львівська братська друкарня, друкарня Києво-Печерської лаври і Чернігівська друкарня. Про потужність їхньої діяльності свідчить те, що якщо Лаврська друкарня за другу половину XVII ст. випустила 120 книг, то Чернігівська за 20 років – 40 книг.

Поряд із друкарнями релігійних установ починають діяти і приватні друкарні. Саме в цей період починають з’являтися друкарні навіть у невеликих населених пунктах. Зокрема, з 27 друкарень, які виникли на заході України – 11 знаходилися у Львові, 16 – у Стрятині, Крилосі, Добромилі, Угорці, Яворові, Грушеві, Уневі, Почаєві та інших містечках і навіть селах. Існували також мандрівні приватні друкарні. Їх власники їздили містечками України й видавали книги на замовлення. Такі друкарні, звичайно, існували недовго [4, с.18].

Майже всю продукцію друкарень XVII ст. становили книги. Тиражі обмежувалися однією чи кількома тисячами примірників. Слово „завод”, яким позначався тираж, означав, що видано

1200 примірників. Саме стільки друкувалося щодня на одному друкарському верстаті. Така „потужність” визначала кількість паперу, яку „завозили” на день і відповідно тираж. Оскільки тиражі книг були сталими, а вимоги щодо підвищеної оперативності їхнього видання не ставилися, книгу можна було виготовляти протягом року.

З часом виробництво, організоване на мануфактурних засадах, стало прибутковим. Так, у 1648 р. до каси Львівського братства надійшло 8215 золотих, більша частина коштів – надходження з друкарні. Відомо, що друкарня цього братства у 1687 р. видала книгу „Тріюдь цвітная” 1200 примірників, яка забезпечила прибуток 22 %. Її було використано на заробітну плату і купівлю паперу [4, с. 28].

У XVIII ст. мережа друкарень в Україні практично не змінюється. З 1763 до 1799 рр. відкриваються гражданські друкарні в Єлисаветграді (при Новоросійському губернському правлінні), Кременчуку (друкарня князя Потьомкіна), Харкові (при приказі громадської опіки), Миколаєві (при адміралтействі Чорноморського флоту), Києві (губернська друкарня, яка випускала переважно діловодні документи).

У першій половині XIX ст. переважна кількість українських книг видавалась у Петербурзі та Москві, а з 60-70-х рр. першість за кількістю українських книг належала саме Києву. З 90-х років в Чернігові, Харкові, Києві, Черкасах з'явилися гражданські видавництва й товариства, які відкривалися навіть письменниками і публіцистами. Однак, розвиток видавничої справи мав на своєму шляху чимало перешкод. Ідеться, зокрема, про Емський указ 1876 р., згідно з яким заборонялося видання української книги (за винятком історичних документів, етнографічних матеріалів та оригінальних художніх творів, дозволених цензорами). Внаслідок урядового й цензурного переслідування українське книгодрукування перемістилося за межі Російської імперії.

Так, у 1897 р. в Києві працювало 22 друкарські установи, в Одесі – 55, у Харківській губернії – 29, в Полтавській – 36, у Волинській – 27. Звичайно, це було менше, ніж у Петербурзі та Москві, де відповідно працювало 255 і 212 друкарень. З часом зросла кількість друкарень і на заході України. Зокрема, у Львові на початку 80-х р. діяло 17 друкарень, 4 літографії та 4 словолитні, в яких були задіяні понад 600 робітників. Якщо в 1851 р. на теренах Галичини діяло 24 друкарських підприємства, то в 1890 р. – вже 85: 66 друкарень, 14 літографій і 5 словолитень [2, с.59].

Зростання кількості друкарень спричинило конкуренцію між ними. Щоб утримати замовників власники друкарень зменшували ціни на друкарські роботи. Зробити це було можна або шляхом зниження заробітної плати робітникам або за рахунок використання нової техніки і технології, раціонального розподілу праці на великих підприємствах. Тому стали можливими два основні напрями розвитку друкарень: потужні друкарні йшли шляхом модернізації виробництва і підвищення кваліфікації частини робітників та вдосконалення організації праці; решта власників великих друкарень і основної маси дрібних – збільшували випуск продукції, при цьому не дбаючи про якість видань, а також вдавалися до неприхованого визиску, збільшення робочого дня і зниження заробітної плати.

У друкарнях, які існували у XVII – XVIII ст., друкар був одночасно і складачем і механіком. У другій половині XIX ст. „робітники виконують цілком відокремлені функції і лише як виняток, привчившись до одного фаху, змінюють його на інший” [3, с.95]. Процес виробництва був чітко організований і складався з певних операцій. У другій половині XVIII ст. відбулися певні зміни в організації набору, зокрема газет. Для оперативної роботи неможливо було обмежитись тільки роботою складача. Над набором тексту працювали одні робітники, а над верстанням полос, укладанням набраного в сторінки – інші. Виник так званий пакетний спосіб набору, коли складач набирив незакінчені сторінки в пакети – „гранки”, з яких інший складач, що його називали спочатку старшим складачем, а пізніше метранпажем, верстав полоси. Таким чином зародилася нова спеціальність – верстальник.

На великих поліграфічних підприємствах чітко розмежовувалися адміністративно-управлінські відділи і власне виробничі. Великі друкарні мали контори, в яких приймалися замовлення, велися облікові і бухгалтерські книги, проводилися розрахунки.

На початку XIX ст. друкарський верстат замінила друкарська машина. Почався технічний переворот, пов'язаний з переходом від мануфактури до фабричного виробництва. Цей перехід розтягнувся на багато десятиліть. Перша друкарська машина, винайдена Ф. Кенінгом на початку XIX ст., цілком відповідала потребам часу. Принцип друкування в машині не змінювався, але робітнику вже не потрібно було посувати форми під прес (це виконував талер, рухаючись на своєрідному стані-рейках) , крутити гвинт чи натискати важіль, щоб

притиснути папір до форми (це виконував циліндр, який ніс на собі аркуш паперу і при цьому змінив колишнього друкаря – тередорщика). Пізніше на місце помічника друкаря, який подушечками наносив фарбу на форму, прийшов фарбовий апарат із системою вальців, частина з яких розвальцьовувала фарбу, тим часом талер, рухаючись по рейках, підводив останню під вальці. Це була так звана плоско друкарська машина високого друку. Ця машина мала порівняно невелику швидкість, оскільки талер і циліндр рухалися то вперед, то назад, що збільшувало гальмування. Саме плоско друкарська машина і була задіяна для випуску книжок. Для бланкової та текстової продукції невеликого формату, яку не потрібно було зшивати чи складати в зошити, використовували тигельні машини, в яких форма і поверхня, що притискала до неї папір, наслідувала друкарський верстат.

У результаті технічного перевороту наприкінці XIX ст. замість друкарського ремесла створюється галузь промисловості зі специфічною технікою та технологією. З'являються нові терміни – високий друк (або типографський, який був запроваджений у класичній друкарні), плоский друк (літографський, офсетний) та глибокий друк. Відбувається поділ способів відтворення ілюстративних зображень: гальванотипія, цинкографія, автотипія, фототипія. При наявності багатьох способів друкування в працях теоретиків уперше вживається слово поліграфія (полі – „багато”, графо – „пишу”). Однак, процес технічного переоснащення друкарень в Україні відбувався досить повільно.

У першій половині XX ст. в Києві працювала 71 друкарня, в 21 з них були задіяні 1200 робітників. Наприкінці 1917 р. працювало 154 підприємства з кількістю робітників і службовців 1746 осіб. На цих підприємствах було зосереджено 14 ротаційних машин, 182 плоскодрукарські, 35 літографських, 152 тигельні, 9 лінотипів, 5 монотипів та багато іншого обладнання [3, с.125].

На початку століття у видавничу справу вкладалося усе більше і більше капіталу, сформувався тип капіталіста — одночасно видавця і власника друкарні. При цьому видавництво і друкарня стали цілком відокремленими установами, постали своєрідні видавничо – друкарські монополії. Відомо, що в Києві такими монополістами стали – Кульженко, Чоколов, Симоненко, Ідзиковський, в Одесі – Фесенко.

З часом зросла і кількість спеціалізованих українських видавництв, серед яких у Львові – „Українсько – руська видавнича спілка”,

очолована Іваном Франком та В. Гнатюк. Випускаючи науково – популярну літературу, ця установа протистояла київському ліберально – буржуазному видавництву „Вік”.

Таким чином, редакційно – видавничий процес склався ще тоді, коли в типографіях панувала ручна праця, недоліками якої були: редакційні виправлення, а також оборки малюнків, розміщення рубрик і приміток, вгонка і вигонка тексту. Поява фотонабірної техніки спочатку не змінила практичних навичок робітників, тому що органічно не вписувалася у специфічну творчу атмосферу видавничого процесу. І тому у видавців не було особливого бажання брати під своє крило набірні та фоторепродукційні центри.

Проте зупинити розвиток науково-технічного прогресу стало неможливим. Врешті було винайдено настільні видавничі системи – апаратно-програмний комплекс, що складається з персонального комп'ютера (ПК), програм набору, верстки і обробки ілюстрацій, сканера й вивідного пристрою.

У 1987 р. Microsoft анонсував перший Windows як графічний стандарт. 1988 став роком пробної роботи з кольором на персональних комп'ютерах. Компанія QMS випустила перший кольоровий лазерний принтер ColorScript 100, а програма QuarkXPress для Macintosh стала працювати з кольором. Компанія Microtek випустила перший кольоровий сканер MSF-300Z [5, с.18].

На початку 90-х років XX ст. користувачі отримали перші мультимедійні комп'ютери й масштабні шрифти. Поява версії Photoshop 2.0, в 1991 р. уперше дозволила обробляти кольорові зображення спершу на комп'ютерах Macintosh, а пізніше й на ПК в системі СМУМ, що до цього могли зробити тільки на комп'ютерах у професійних системах Scitex та Linotype-Hell.

З появою настільних видавничих систем, видавець уперше отримав можливість, виконати всі основні етапи підготовки видання самостійно. На сьогодні стає можливим, отримавши від автора машинописний оригінал, один раз увести його в комп'ютер через сканер і програму „Оптичне розпізнавання тексту” або набрати текст на клавіатурі, як на звичайній друкарській машинці, готувати видання до випуску. Більше того, автор, який володіє персональним комп'ютером, свій оригінал може передати у видавництво не в машинописному вигляді, а на магнітному машиночитному носії для наступної роботи.

Отже, історія книгодрукування безпосередньо пов'язана з виготовленням книги. Саме вона назавжди залишиться основним засобом розповсюдження знань і в майбутньому залишиться скарбницею мудрості.

1. Тимошик М. Історія видавничої справи. – К.: НКІН, 2003. – 496 с.
2. Губко О. До початків українського друкарства // Архіви України. – 1969. – № 3.
3. Запаско Я., Мацюк О. Початки українського друкарства. – Л.: Центр Європи, 2000. – 222 с.
4. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994. – 448 с.
5. Орос О., Никифорок Б. Витоки українського книгодрукування // Друкарство. – 2003. – № 1. – С. 78-80.

В.В. Кукса, Т.В. Коломієць

УДК 008: 94/447/

ВПЛИВ КУЛЬТУРИ КОЗАЦТВА НА ФОРМУВАННЯ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Автори розглядають культуру козацтва, яка мала великий вплив на формування самосвідомості українців і міцно увійшла складовою частиною в культуру сучасного українського народу.

Авторы рассматривают культуру казачества, которая имела огромное влияние на формирование самосознания украинцев и стала составной частью культуры современного украинского народа.

In the article the authors examine the culture of the Cossacks, that had great influence on the formation of Ukrainian identity and firmly entered as a part of the culture of the modern Ukrainian nation.

Ключові слова: козак, культура, освіта, література, живопис.

В історичному минулому українського народу було таке неповторне і героїчне явище, як козацтво. Козацтво України – одна з легендарних сторінок літопису боротьби українського народу за